

ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАНЯТТЯ

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНА АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ

«Біда з українською історією в тому, що в дискусії навколо її найважливіших сюжетів більшість учасників знає тільки А або Б. Мало кого цікавить історія, написана напівтонами або з більшою кількістю букв, а як знають добрі історики, історія переважно такою і буває... Історія дослідження українського голоду — після стількох років замовчування і кпинів з тих, хто пробував довести сам факт його існування — поки що тільки спинається на ноги. Але нас уже пробують переконати, що можливий лише один, "правильний" погляд. Читач чи глядач — неісторик має змогу піти в архіви, щоб його перевірити. Є, однак, один простий "тест на вошивість": коли хто-небудь з екрану чи шпальти говорить вам, що знає, як то насправді було, то сміливо вимикайте телевізора або перегортайте сторінку. Будьте певні: вами знову маніпулюють»¹.

Ярослав Грицак

Голодомор в Україні 1932–1933 рр. є однією з найбільших трагедій українського народу ХХ-го століття, яка забрала мільйони життів. Це явище важко осмислити. В результаті організованих керівництвом СРСР та УРСР заходів від голоду, що охопив майже всю територію України (найбільше постраждали Київська, Харківська, Вінницька, Чернігівська, Одеська області) щонайменше померло 3,5 млн жителів України². Однак голод 1932–1933 рр. став національною трагедією не лише через цю страшну статистику та подальші серйозні демографічні наслідки. За словами українського історика Ярослава Грицака, «окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, голод завдав невинної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього появилось колгоспне село, яке вже ніколи не повставало проти радянської влади. На декілька поколінь наперед Голодомор 1932–1933 рр. імплантував у свідомість селянства соціальний страх, політичну апатію і пасивність»³.

¹ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. — К.: Грані-Т, 2008. — С.116–117.

² Кульчицький С. Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 року? // Дзеркало тижня. — 2002. — №45 (420). — 23-29 листопада.

³ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації у ХІХ–ХХ стол. — http://history.franko.lviv.ua/gruc_r4.htm (Розділ 4. Велика пауза. Радянська Україна у 1930-і: десятиліття великого терору).

Щоб знайти раціональні пояснення діям його організаторів, віднайти їхню логіку та політичний інтерес, маємо зруйнувати стіну більш як піввікового цілковитого «табу» на цю тему, приховування документів, хмарочоси офіційної та напівофіційної брехні, що й досі дається взнаки⁴.

Більшість досліджень, які мали місце, перш за все за кордоном, не могли спиратися на офіційні документи, оскільки ті були засекречені, і тому апелювали до свідчень очевидців та інформаційних повідомлень преси того часу. Переосмислення радянської історії та відкриття втрачених її сторінок почалося з епохою «гласності» часів М. Горбачова. Однак і тоді ступінь заглиблення у ті чи інші проблеми історії залишалася вибірковою. Українське суспільство потребує об'єктивного, базованого на документах дослідження минулого. Завдяки зусиллям насамперед міжнародної спільноти, а також найбільш відповідальних і чесних вітчизняних вчених правда про події 1930-х років прийшла в українське суспільство. У 1987 р. партійне керівництво республіки мусило визнати факт великого голоду в Україні. Архіви були відкриті в 1988 р., а в 1990 р. вийшов у світ збірник «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», на що потрібен був дозвіл політбюро ЦК КПУ. Вітчизняна історична наука не могла в силу багатьох об'єктивних та суб'єктивних причин відразу ліквідувати усі «білі» плями історії, тому громадяни отримували знання з журнальних і газетних статей, з телепередач, радіоповідомлень, завдяки виданням раніше заборонених літературних творів. Серед ЗМІ увагою до висвітлення Голодомору відрізняється газета «День», завдячуючи, зокрема, видатному американському вченому Джеймсу Мейсу, який з 1993 року працював в Україні⁵.

Ще у квітні 1986 р. Конгрес США створив комісію з вивчення Голоду в Україні. Метою конгресової комісії було «провести дослідження Українського Голоду 1932–1933, щоб: 1) розширити знання світу про голод; 2) дати американській громадськості краще розуміння радянської системи через розкриття її ролі в подіях українського голоду»⁶. Доктор Дж. Мейс на той час був молодим ученим, котрого призначили виконавчим директором комісії, якою опікувався Гарвардський Інститут українських студій. Для дослідження теми збиралися свідчення очевидців, які емігрували до Північної Америки. Понад двісті свідчень, представлених Дж. Мейсом і його колегами, 22 квітня 1988 у доповіді Конгресу США стали переконливим доказом масштабу та трагічності подій 1932–33 років в Україні⁷. Висновки комісії були повідомлені Конгресу США. Дослідження Джеймса Мейса були використані також у книзі Роберта Конквеста «Жнива скорботи» (1986 р.), що мала багато відгуків в Україні та за кордоном. У Верховній Раді України головуєчий 12 лютого 2003 року першим у дебатах після офіційних доповідей надав слово Джеймсу Мейсу. Це була данина поваги з боку української влади людині, яка зробила так багато для розкриття найбільш страхітливого сталінського злочину. Свою коротку промову у Верховній Раді Мейс закінчив словами: «Хочу подякувати і висловити у вашому парламенті свою заповітну мрію про встановлення пам'ятника жертвам Голодомору, і щоб прості українці запалили в цей день у вікнах свічки — свічки у вікні стануть поминальними свічками за батьками, дідами, прадідами, вони освітять майбутнє без жертв, без насильства, без жахів»⁸.

⁴ Кульчицкий С. Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор. – К.: Украинская Пресс-группа, 2007. – С. 22.

⁵ Читателю слід самому мати на увазі та повідомити учням, що лише на сайті газети «День» є майже тисяча посилань, що містять слова «Голодомор 1932–1933».

⁶ Комісія з українського Голоду, 1987.

⁷ Великий голод в Україні 1932–1933 років. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 624 с. (Українське видання матеріалів Комісії Конгресу США).

⁸ Див.: Кульчицкий С. Слово про Джеймса Мейса // День. – 2008. – №126. – 19 липня.

ВІДЕОСВІДЧЕННЯ ЯК ІСТОРИЧНИЙ ТА НАВЧАЛЬНИЙ РЕСУРС

Після здобуття Україною незалежності стали доступними для громадськості значні масиви документів з архівів Служби безпеки України, інших державних архівів. Усе це є підґрунтям для серйозної дослідницької роботи істориків. У той же час у світі робилися спроби записати на відео та зберегти особисті свідчення про історичні події ХХ сторіччя. Зокрема у 1994–1999 роках Інститут візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії⁹ зібрав близько 52 тисяч відеосвідчень тих, хто пережив Голокост, і тих, хто був його свідком.

Більшість інтерв'ю були взяті саме у євреїв, які пережили Голокост (48361), але архів також має свідчення політичних в'язнів (257), жертв народу Рома та Сінті (циган) (397), свідків Єгови (83), жертв політики євгеніки (13) і гомосексуалів. Також були записані свідчення тих, хто надавав допомогу і рятував життя (1115), визволяв концентраційні табори (361) і брав участь у військових судах (63). Свідчення були записані 32 мовами у 56 країнах, сьогодні цей інститут має одну з найбільших у світі бібліотек цифрових відеоматеріалів.

Публічний доступ до всього електронного архіву візуальної історії Інституту Фонду Шоа наразі існує у 24 організаціях у п'яти країнах. У цих місцях дослідники мають доступ до всіх свідчень і можуть працювати з системою комп'ютерного пошуку по каталогізованих та індексованих даних по кожному свідченню. Найближче до України таке місце розташоване у Центральному Європейському університеті (Будапешт). Часткові колекції з архіву Інституту доступні громадськості у більше ніж 100 установах світу. В Україні відкритий доступ до колекції з 56 свідчень, що зберігається в Українському центрі вивчення історії Голокосту (<http://www.holocaust.kiev.ua/>).

Інститут Фонду Шоа почав проводити інтерв'ю в Україні у жовтні 1996. Всього до колекції увійшло 3446 інтерв'ю, записані в Україні та українською мовою за її межами. Інтерв'ю проводилися у селах і містах країни, зокрема у Києві, Одесі, Балті, Бердичеві, Чернівцях, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Могилеві-Подільському, Сімферополі, Вінниці, Запоріжжі, Жмеринці тощо. В цілому зусилля Інституту були спрямовані на збір свідчень тих, хто був свідком або пережив Голокост. Хоча у фокусі інтерв'ю були події часів Другої світової війни, зміст інтерв'ю охоплював усе життя респондента, тому серед свідчень української колекції є кілька сотень, що містять інформацію про Голод 1932–1933.

У 2007–2009 роках у партнерстві з Всеукраїнською асоціацією вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» і фондом Віктора Пінчука та співпрацюючи з Українським центром вивчення історії Голокосту, Інститут провів Всеукраїнську тренінгову програму для трьох тисяч двохсот вчителів з використання вказаних відеосвідчень. Під час програми вчителі були ознайомлені з мультимедійним навчально-методичним посібником «Назустріч пам'яті» – інноваційним освітнім ресурсом, присвяченим історії Голокосту в Україні. «Назустріч пам'яті» – це перший посібник в Україні, в якому свідчення від першої особи використовуються як педагогічна техніка. Кожний урок посібника побудований на матеріалах свідчень, які надають особистісну перспективу історичним подіям, дозволяючи вчителям доповнити традиційні способи викладання історії. Один з уроків «Назустріч пам'яті» – «Ті, хто були поруч – яким був вибір?» доступний в електронному вигляді на українському порталі Інституту – <http://college.usc.edu/vhi/ukrainian/>.

⁹ Далі: Інститут Фонду Шоа.

Ця новітня методологія відкрила перспективи розширеного обговорення у класі таких універсальних тем, як *історична пам'ять, моральна відповідальність, свобода вибору, дискримінація, стереотипи, упередження, праведництво*. Посібник дав можливість учителям викладати не лише тему Голокосту, а й розглядати Другу світову війну, етнічні проблеми та контроверсійні і чутливі моменти історії цілого ХХ сторіччя. Під час цієї тренінгової програми вчителі-гуманітарії висловили нагальну потребу у створенні подібних ресурсів із одного з ключових питань навчальної програми – Голодомору 1932–1933 років.

Цей урок спрямований на задоволення потреби шкільних учителів у створенні мультимедійного ресурсу з історії Голодомору в Україні. У пропонованих матеріалах відеосвідчення з колекції Інституту Фонду Шоа використовуються з навчальною метою. Дж. Мейс говорив: «В проекті усної історії я поставив собі за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації, який би дозволив майбутнім дослідникам оцінювати кожне свідчення на свій розсуд, подібно до того, як би вони досліджували мемуари якоїсь відомої історичної постаті»¹⁰. Мейс поєднав такі свідчення з документами архівів США. Цей підхід дає можливість ніби одночасно розглянути історію Голодомору в двох перспективах – загально-історичній та через історію пересічної людини. Пропонований урок включає відеосвідчення з Архіву візуальної історії Інституту та рекомендації щодо їхнього використання поряд з контекстною інформацією про Голодомор, покроковий план уроку, історичні документи, цитати з літературних творів та інші додаткові ресурси.

Підкреслимо ще раз: для тих, хто вивчає історію, свідчення учасників подій мають унікальне значення. Особисті, зафіксовані на папері, в аудіозаписі чи на відео, спогади дають можливість відтворювати історію недалекого минулого в широкому спектрі: історію окремих соціальних груп і народів, особливості їхньої культури, традицій, повсякденне життя різних категорій населення. Такі спогади цікаві саме своєю суб'єктивністю, що уможливує дослідження впливу соціального оточення, «духу епохи», пропаганди тощо на повсякденну свідомість і світогляд людини. Знайомство з подібними свідченнями уможливує глибше розуміння соціокультурного середовища, в якому жив оповідач, взагалі, історичного часу, про який ідеться.

Історія у викладі очевидців – це їхні індивідуальні спогади про минуле, яке вони вже пережили особисто, та, водночас, вироблене наступним життям ставлення до цього минулого. Вивчаючи такі свідчення, слід визначитися: брати до уваги всю сукупність їхніх можливих смислових значень – колективних знань про минуле як розповідей про певні події у житті особи чи усних звітів про конкретну історичну подію. Протягом уроку учні матимуть змогу диференціювати ці значення, відходячи від лінійного та одновимірного розуміння історії, набуваючи навичок багатоаспектного погляду на суспільство.

Потрібно усвідомлювати також, з якою метою такі свідчення використовуються. Є два основні аспекти звернення до особистих свідчень як історичного джерела. Перший – можливість дізнатися про події минулого чи розширити свої знання щодо них, другий – спосіб зрозуміти, як це минуле сприймалося та сприймається безпосередніми учасниками подій. Цінним є те, що такі свідчення щонайменше розкривають не лише історичний контекст, а й роблять його «живим», персоналізованим. Особисті спогади наповнені емоційними переживаннями, оціночними судженнями, несуть важливу інформацію про ставлення,

¹⁰ Цит. за: Борисенко В. К. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 288 с.

уподобання, стосунки людей. Тому вони відтворюють для учнів не лише подієву історію, а й ментальність різних соціальних груп і суспільства в цілому.

Робота з історичними свідченнями сприяє формуванню в учнів важливих навичок: уваги до суб'єктивних елементів історичної інформації, системної та критичної інтерпретації – з огляду на різнопланові контексти та різні перспективи бачення того, про що йдеться. Учні набувають досвіду встановлення автентичності джерел через можливість їхнього порівнювання.

Молоді люди навчаються краще розуміти, а отже, і поділяти певною мірою почуття і переживання людей інших поколінь; набувають необхідних комунікативних компетентностей. Таке спілкування, хай опосередковане через відеозапис, сприяє розвитку історичної емпатії як «відчуття епохи». Емпатія завжди тлумачиться як розуміння емоційного стану іншої людини через співпереживання, проникнення в її суб'єктивний світ. «Емпатія, – за словами британського вченого Мартіна Л. Хоффмана, – є іскрою людської турботи про інших людей, клей, який з'єднує соціальне життя воєдино»¹¹. Саме через емоційне сприйняття голосу, інтонацій, виразу обличчя, жестів учні зможуть наблизитися до осмислення подій, віддалених від них десятиліттями. Академік Н. П. Бехтерева виділяла когнітивний аспект емпатії, тим самим вказуючи на важливість інтелектуального розуміння внутрішнього досвіду інших: «Смуток за тим, що відбулося і пройшло, торкається нас через розум»¹². Таким чином, навчання учнів емпатії під час роботи з свідченнями має на меті сприяння кращому розумінню історичної епохи через усвідомлення її оцінки іншими.

Проте слід застерегти учнів, що достовірність суб'єктивних джерел завжди відносна. Суб'єктивний погляд на події «вихоплює» власну історію з контексту, вона опиняється у «фокусі» суджень, а інші люди, події, речі переносяться на другий план або ще далі. Наведені у свідченнях факти буває важко перевірити, їхня достовірність може бути підтверджена тільки через зіставлення з іншими джерелами. Лише певна «критична маса» різноманітних джерел про одну й ту саму подію чи явище дає підстави для достатньо об'єктивних висновків.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ТЕМИ

Навчальна тема «Голодомор 1932–1933 років» опрацьовується учнями в рамках програми з історії України, і тому в пропонованому занятті не ставиться за мету дати базові знання чи повністю розкрити тему. Використання матеріалів має сприяти більш глибокому розумінню трагедії, осмисленню її людського виміру, набуттю навичок інтерпретації та вмінню працювати з історичними джерелами з контроверсійної та болючої теми.

Зрозуміло, що у рамках одного навчального блоку неможливо охопити усі питання такої складної історичної події, як Голодомор. Тому нами беруться лише ті моменти, які емоційно яскраво згадуються свідками. Всі ці аспекти є послідовними у логіці викладу матеріалу. В той же час, кожне питання є відносно самодостатнім за змістом і внутрішньою логікою. Це дає можливість учителеві, в залежності від потреб і завдань, які він визначає для роботи з учнями, виокремити певні блоки у занятті, скористатися лише частиною

¹¹ Hoffman M. L. Empathy and moral development. – Cambridge Univ. Press, 2000.

¹² Бехтерева Н. П. Магия мозга и лабиринты жизни. –

http://www.modernlib.ru/books/behtereva_natalya_petrovna/magiya_mozga_i_labirinti_zhizni/read_2/

свідчень та документів, а також доповнити матеріали іншими джерелами, розгорнути більш широку дискусію. Бажано також враховувати, що зміна інструкцій і послідовності вправ і обговорень може призвести до іншого навчально-виховного результату, ніж це зазначено автором. Запропоновані далі матеріали можуть бути використані не лише вчителями історії, а й педагогами іншого фаху – суспільствознавства, права, етики, філософії. Вчитель при підготовці кожного заняття має зважати на те, наскільки учні обізнані з темою. І хоча перші відомості про Голодомор 1932–1933 років учні отримують за шкільною програмою ще у 5 класі, варто брати до уваги вікові особливості сприйняття та враховувати психологічні можливості учнів. Тому вміщені матеріали найбільш доцільно використовувати з учнями, які вивчають історію України першої половини ХХ століття у систематичному курсі (тобто 10–11 клас). І хоча існують профільні класи історичного та суспільно-гуманітарного спрямування, програми для яких передбачають більшу кількість навчальних годин, автор пропонує знайти можливість використовувати ці матеріали для учнів будь-якого навчального профілю. Адже молодим громадянам України, незалежно від майбутнього фаху та освіти, варто знати своє минуле, особливо в його особистісному вимірі.

Загальна тривалість наведених вправ значно перевищує тривалість уроку, тобто вчитель вибірково пропонує ті завдання, які вважає доцільними задля досягнення навчально-виховного ефекту. Хронометраж орієнтований на досвідченого і компетентного педагога та звичних до інтерактивної діяльності на уроках учнів.

Вправи, що будуються навколо певного набору відеосвідчень і додаткових документів, як правило, стимулюють подальші дискусії та обговорення. Вчителю-початківцю варто наперед опрацювати всі подані рекомендації та спиратися на логіку викладу матеріалу, запропонованого автором.

Заняття передбачає перегляд певних інтерв'ю з архіву візуальної історії Інституту Фонду Шоа. Тому технічне обладнання уроку набуває першочергового значення: DVD-програвач або комп'ютер, відповідно облаштоване приміщення, затемнюючі штори, перевірені звукові колонки, можливість розмістити потрібну кількість стільців тощо.

Всі додаткові матеріали та вправи для учнів мають допомогти зрозуміти історичний контекст і підтекст подій, що складають основу й історичне підґрунтя інтерв'ю. Вчитель закликає учнів до обговорення складних, неоднозначних питань, проте має бути надзвичайно уважним щодо атмосфери в класі: застерігати учнів від спрощень, поспішності оцінок і висновків, вказувати на важливість їхніх обґрунтувань. Педагогу варто самому весь час пам'ятати про надзвичайну болючість теми та чутливість учнів, незважаючи на зовнішні реакції підлітків¹³.

Частину завдань учні можуть виконати вдома самостійно чи у групі. Для цієї роботи їм потрібен доступ до мережі Інтернет.

¹³ Наприклад: *Дольто Ф.* На стороне подростка. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006; *Грановская Р. М., Никольская И. М.* Психологическая защита у детей. – СПб.: Речь, 2003.